

บทที่ 7

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

นวัตกรรมเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น เครือข่ายบ่มเพาะเกษตรกรรุ่นใหม่ : การเรียนรู้ร่วมกันเพื่อพัฒนารูปแบบการสร้างเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือนตำบลนาคุณ อำเภอนาคุณ จังหวัดมหาสารคามในครั้งนี้ ให้ความสำคัญเรื่องระบบความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติเป็นหลัก รองลงมาคือระบบความสัมพันธ์ของคนกับคน และระบบความสัมพันธ์ของคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ตามลำดับ ภายใต้ฐานคิด “ปรับเปลี่ยน เรียนรู้ เป็นอยู่แบบพอเพียง” โดยมีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อวิเคราะห์จุดเปลี่ยนผ่านสำคัญจากการเป็นเกษตรกรรุ่นเก่าสู่การเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่ 2) เพื่อศึกษาคุณลักษณะของเกษตรกรรุ่นใหม่ 3) เพื่อพัฒนารูปแบบการสร้างเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือนที่เหมาะสมกับพื้นที่ตำบลนาคุณ แบ่งระยะเวลาของการวิจัยออกเป็น 3 ระยะ ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย รูปแบบการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Method Research) ผู้วิจัยได้สรุป อภิปรายผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ ดังนี้

สรุปผลการวิจัย

1. จุดเปลี่ยนผ่านสำคัญจากความเป็นเกษตรกรรุ่นเก่าสู่ความเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่ มีประเด็นสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนผ่าน จำนวน 3 ประเด็น ดังนี้

1.1 หนี้เกษตรกร

ปัญหาการแบกรับภาระหนี้ภาคครัวเรือนของเกษตรกร จากการเปลี่ยนระบบการทำ การเกษตรยุคดั้งเดิมมาสู่การทำเกษตรเชิงพาณิชย์ในช่วง ประมาณ 30 ปี ที่ผ่านมา เกษตรกร เปลี่ยนเป้าหมายในการทำการเกษตรจาก ทำเพื่ออยู่เพื่อกิน มาเป็นการทำเพื่อขาย ซึ่งการทำ การเกษตรแบบนี้ทำให้เกษตรกรได้หัน ไปเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ หรือทำการเกษตรเชิงเดี่ยว มากขึ้นเพื่อนำผลผลิตที่ได้ไปขาย โดยช่วงแรกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญ คือปอ ต่อมา เป็นมัน ลำปะลั้ และอ้อย และในระยะหลังราวปี 2535 เป็นยางพารา ผลผลิตที่ได้ถูกนำไปขายให้ พ่อค้าคนกลาง เกิดปัญหาเกษตรกรถูกพ่อค้าคนกลางเอาเปรียบกดราคาสินค้าเกษตร โดยเฉพาะ ในปีใดที่มีผลผลิตมาก ราคาสินค้าเกษตรจะตกต่ำ ทำให้เกษตรกรต้องประสบกับภาวะขาดทุน เป็นหนี้เป็นสินจากการประกอบอาชีพ และอีกประการหนึ่งที่สร้างปัญหาเรื่องนี้ให้แก่

เกษตรกร คือเกิดจากนโยบายของรัฐที่ต้องการส่งเสริมการให้สินเชื่อแก่เกษตรกรผ่านทางธนาคารของรัฐหรือธนาคารที่รัฐเป็นผู้ถือหุ้น โดยเฉพาะ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ ธนาคารออมสิน และ ธนาคารกรุงไทย ได้เข้ามาปล่อยสินเชื่อให้กับกลุ่มเกษตรกรมากขึ้น ทำให้เกษตรกรมีโอกาสเข้าถึงแหล่งกู้เงินได้ง่ายขึ้น จึงนำไปสู่การเกิดปัญหาภาวะหนี้สินล้นพ้นตัวแก่เกษตรกรภาคครัวเรือนที่ขาดทุนจากการลงทุนทำการเกษตร และในช่วงหลังปี พ.ศ. 2544 เมื่อรัฐบาลที่มีพรรคไทยรักไทยเป็นแกนนำ ได้กำหนดนโยบายจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองขึ้น เพื่อเป็นช่องทางให้เกษตรกรระดับรากหญ้า สามารถเข้าถึงแหล่งทุนได้ง่ายขึ้น ซึ่งดำเนินการผ่านธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร ระบบประมวลผ่านกองทุนหมู่บ้าน นโยบายนี้เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้หนี้ภาคครัวเรือนของเกษตรกรเพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพราะเกษตรกรส่วนใหญ่ที่กู้เงินจากกองทุน ไม่มีขีดความสามารถ ที่จะชำระเงินต้น และดอกเบี้ย

1.2 การใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีในการผลิต

จากการทำเกษตรในยุคดั้งเดิมที่เกษตรกรใช้แรงงานคนในครัวเรือน แรงงานคนในชุมชน และแรงงานสัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย เป็นแรงงานหลักในการผลิต เมื่อเปลี่ยนเข้าสู่การทำเกษตรยุคทุนนิยมหรือเกษตรเชิงพาณิชย์ เกษตรกรได้เปลี่ยนมาทำการเกษตรโดยการจ้างแรงงาน แทนการใช้แรงงานของคนในครัวเรือน และแทนการใช้แรงงานคนในชุมชนผ่านขนบธรรมเนียม ประเพณีทางสังคม เช่น วิธีการลงแขก และเปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรกล แทนแรงงานสัตว์เพื่อให้สามารถทำงานได้รวดเร็ว และได้ผลผลิตมากขึ้น การปรับเปลี่ยนวิธีการทำการเกษตรโดยการจ้างแรงงานและใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีแทนแรงงานคนและสัตว์ดังกล่าว ทำให้ต้นทุนการผลิตต่อหน่วยเพิ่มขึ้น อีกทั้งในด้านค่าจ้างแรงงานที่เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ ทุกปี ทำให้เกษตรกรประสบปัญหาการขาดทุน และการนำเครื่องจักรกลและเทคโนโลยีเข้ามาใช้ในการทำการเกษตรทำให้ระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติมีความสำคัญน้อยลง เกิดสังคมแบบต่างคนต่างอยู่ ขาดความเอื้ออาทรต่อกัน

1.3 ค่านิยมและวิถีการดำเนินชีวิต

ในยุคเกษตรแบบดั้งเดิม วิถีการดำเนินชีวิตของเกษตรกรภาคครัวเรือน มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย เป้าหมายการทำการเกษตรคือ เพื่ออยู่เพื่อกินในครัวเรือน หากได้ผลผลิตมาก ก็จะนำไปแบ่งปัน ทำบุญ ตามความเชื่อและประเพณี วัฒนธรรมในท้องถิ่น ดังนั้นเกษตรกรจึงไม่ต้องดิ้นรนมากนัก มีเวลาว่างเว้นจากการทำนา ทำไร่ ทำงานในแปลงเกษตร ก็จะจัดกิจกรรมส่วนรวมตามความเชื่อ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นสภาพของ

สังคมที่เรียบง่าย สงบสุขต่อมาเมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยม วิถีชีวิตของคนในครัวเรือนภาคเกษตร เปลี่ยนไป เริ่มจากการไหลออกของแรงงานในภาคเกษตรไปสู่ภาคอุตสาหกรรมและการบริการ ลูกหลานของเกษตรกรส่วนใหญ่ หันไปประกอบอาชีพอื่นในภาคอุตสาหกรรมและการบริการ มากกว่าที่จะมาประกอบอาชีพเป็นเกษตรกร เป้าหมายในชีวิตเปลี่ยนไป จากการทำงานเพื่อทำ อยู่ทำกิน เปลี่ยนเป็นทำงานเพื่อหาอยู่หากิน ลูกหลานของเกษตรกรไม่ยอมทำอาชีพ เกษตรกรรมต่อจากรุ่นพ่อแม่ เพราะมองว่าได้ผลตอบแทนที่ไม่คุ้มค่าและเป็นอาชีพที่ลำบาก ไม่มีเกียรติ เกิดการเปลี่ยนแปลงในด้านค่านิยมและวิถีชีวิตของคนในภาคเกษตร เกษตรกรให้ความสำคัญกับเงินมากขึ้น การทำงานทุกอย่างมุ่งไปที่การหาเงิน จึงทำให้สังคมภาคเกษตรตก อยู่ในสภาพที่อ่อนแอและเปราะบาง ผู้คนในมีการแก่งแย่ง แข่งขันกันมากขึ้น ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การช่วยเหลือเกื้อกูล ความมีน้ำใจต่อกันลดลง เกิดค่านิยม “เอาเงินเป็นตัวตั้ง” แทนที่จะเอาชีวิตเป็นตัวตั้ง ครัวเรือนภาคเกษตรขาดทายาทที่จะสืบต่อการทำอาชีพเกษตรกรรม จากรุ่นพ่อแม่สู่รุ่นลูกหลาน ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อความความมั่นคงและอยู่รอดของสังคมภาคเกษตร ในอนาคต

2. คุณลักษณะของเกษตรกรรุ่นใหม่

กระบวนการสังเคราะห์เพื่อกำหนด คุณลักษณะของเกษตรกรรุ่นใหม่ ผู้วิจัยใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง คือ ความมีเหตุผล ความพอประมาณ การมีภูมิคุ้มกัน ควบคู่กับการใช้ความรู้คู่คุณธรรม ฐานคิดงานวิจัย และ ใช้หลักสัปปริสธรรม 7 ประการมาเป็นกรอบในการสังเคราะห์ ซึ่งสัปปริสธรรม คือ ธรรมที่ทำให้คนเป็นคนดี เป็นคนที่มีความสุข ประกอบด้วย 1) ชัมมัตญัตตา ความรู้จักธรรม หรือรู้จักเหตุ คือ รู้จักความจริง รู้หลักการ รู้หลักเกณฑ์ รู้กฎแห่งธรรมดา รู้กฎแห่งเหตุผล รู้จักวิเคราะห์สาเหตุของสถานการณ์ และรู้หลักการที่จะทำให้เกิดผล รู้กฎเกณฑ์กติกาที่เกี่ยวข้อง 2) อัถตัญญุตตา รู้ความมุ่งหมาย หรือ รู้จักผล คือ รู้ความหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำ หรือความเป็นไป ตามหลักทำแล้วบังเกิดผลอย่างไร 3) อัถตัญญุตตา รู้จักตน ความรู้จักตน คือ รู้ว่าตัวเรานั้น ว่ามีสถานภาพอะไร ฐานะ ภาวะ กำลัง ความรู้ ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรมแล้วประพฤติให้เหมาะสม รู้ที่จะแก้ไขปรับปรุง ต่อไป 4) มัตตัญญุตตา รู้จักประมาณ ความรู้จักประมาณ คือ ความพอดี รู้จักประมาณกำลังของตนเองในการทำงาน ความพอดี รู้จักขอบเขต ความพอเหมาะ 5) กาลัญญุตตา ความรู้จักกาล คือ รู้กาลเวลาอันเหมาะสม และระยะเวลาที่จะต้องใช้ในการประกอบกิจ กระทำหน้าที่การงาน อาทิ ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะสมเวลา 6) ปริสัจญุตตา รู้จักชุมชน คือ รู้จักกลุ่มบุคคล รู้จักหมู่คณะ รู้จัก

ชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิริยาที่จะประพุดต่อชุมชนนั้น ๆ กิริยาหรือปฏิบัติอย่างไร ควร สงเคราะห์อย่างไร 7) ปุคครัญญา ความรู้จักบุคคล คือ ความแตกต่างแห่งบุคคล มีอชยาศัย ความสามารถ คุณธรรม และรู้ที่จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ๆ คำหนิ หรือ ยกย่อง และแนะนำ สั่งสอนอย่างไร ซึ่งเมื่อนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ฐานคิดการวิจัย และหลักสัปปริส ธรรม 7 มาสังเคราะห์ร่วมกันจึงได้คุณลักษณะของเกษตรกรรุ่นใหม่ 7 ประการ ดังนี้

1. มีทักษะในการคิด วิเคราะห์สถานการณ์ อย่างมีเหตุมีผลและสามารถคิดได้ อย่างเป็นระบบ
2. สามารถนำบทเรียนหรือประสบการณ์ที่ผ่านมาไปปรับประยุกต์ใช้ได้อย่าง เหมาะสม เกิดผลดีต่อการทำอาชีพเกษตรกรรมของตนเอง
3. รู้ขีดความสามารถและศักยภาพของตนเองอย่างถ่องแท้
4. ใช้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาเป็นแนวทางหลักในการดำเนินชีวิต คือมีวิถีชีวิตแบบพอเพียง
5. มีวินัยเกษตรกร
6. มีสภาวะจิตเกษตรกร
7. ภาควุมใจในตนเองดำรงชีวิตอยู่อย่างมีเกียรติและศักดิ์ศรี

3. รูปแบบการสร้างเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือน

การวิจัยในระยะที่ 3 มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนารูปแบบการการสร้างเครือข่าย เกษตรกรภาคครัวเรือนที่เหมาะสมกับพื้นที่ตำบลนาควน โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพ ได้รูปแบบ คือ 1) กระบวนการปรับเปลี่ยนทางความคิด 2) การวางแผนและลงมือทำเกษตรทฤษฎีใหม่ โดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง 3) สร้างการเรียนรู้ร่วมกันโดยทำกิจกรรมกลุ่มอาชีพ 3 กลุ่ม ดังนี้

3.1 กลุ่มเลี้ยงโคเนื้อ-โคขุน

กลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ที่ศึกษาจำนวน 9 ครัวเรือน ได้

รวมกลุ่มกับเกษตรกรอื่น ๆ ในตำบลนาควน รวมจำนวน 62 ครัวเรือน จัดระเบียบจัดตั้งเป็นกลุ่ม วิสาหกิจชุมชนชื่อ “กลุ่มโคเนื้อ-โคขุนตำบลนาควน” ขึ้น เพื่อส่งเสริมการเลี้ยงโคเนื้อ-โคขุนให้ สามารถทำเป็นอาชีพหลักที่จะสร้างรายได้ที่แน่นอนให้กับครัวเรือนเกษตรกร โดยได้จัดการ ฝึกอบรมให้ความรู้เรื่องการเลี้ยงโคเนื้อ-โคขุน ที่ถูกหลักวิชาการด้านการเกษตร และนำกลุ่ม สมาชิกกลุ่มไปศึกษาดูงานพร้อมทั้งจัดฝึกอบรมเชิงปฏิบัติการ เรื่อง “การทำมันหมักยีสต์ เพื่อ เลี้ยงโคเนื้อ-โคขุน ให้แก่สมาชิกกลุ่ม” ซึ่งผลการดำเนินงานตั้งแต่ช่วง เดือนสิงหาคม 2558 –

เดือน สิงหาคม 2559 พบว่า เกษตรกรสามารถพัฒนาการเลี้ยงโคเนื้อ-โคขุนได้ดีขึ้น ลดต้นทุนในการเลี้ยงโคขุนลงจากการใช้อาหารชั้นในราคาต้นทุนกิโลกรัมละ 10 บาท เปลี่ยนมาใช้มีหมักยีสต์ ราคาต้นทุนกิโลกรัมละ 1.50-2 บาท โดยเกษตรกรที่เลี้ยงโคเนื้อที่เป็นโคแม่พันธุ์ได้รับผลตอบแทนจากการขายลูกโคที่อายุครบ 1 ปี ในราคาเฉลี่ย ตัวละ 20,000 บาท/ตัว ส่วนโคขุนได้รับผลตอบแทนที่เป็นกำไรจากการเลี้ยง เฉลี่ยตัวละ 3,000 บาท/ตัว และนอกจากนั้นยังได้ปุ๋ยคอกเฉลี่ย 1,500 กิโลกรัม/ตัว/ปี หรือ คิดเป็นเงิน 6,000 บาท/ตัว/ปี

3.2 กลุ่มปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ

การเพาะปลูกพืชในช่วงที่ผ่านมา เกษตรกรในพื้นที่ตำบลนาควน มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมี เป็นจำนวนมาก ซึ่งทำให้เกษตรกรมีต้นทุนการผลิตสูงขึ้น มีสารเคมีตกค้างเป็นอันตรายต่อผู้บริโภคและสภาพแวดล้อม ด้วยเหตุนี้สมาชิกกลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ จึงได้ร่วมกันจัดตั้งกลุ่มผลิตปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพตำบลนาควน ขึ้น เพื่อลดการใช้ปุ๋ยและสารเคมีในการเพาะปลูก และเรียนรู้วิธีการผลิตปุ๋ยอินทรีย์และทำน้ำหมักชีวภาพใช้เอง โดยกลุ่มได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากเทศบาลตำบลนาควน เพื่อจัดซื้อวัสดุสาริตในการทำปุ๋ยอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพ วิธีการดำเนินงานกลุ่มจะกำหนดกติกาให้ คราวเรือนสมาชิกเป็นผู้จัดเตรียมวัสดุ เช่น ปุ๋ยคอก แกลบ ฟางข้าว ใบไม้ หญ้า หรืออินทรีย์สารอื่น ๆ ที่ย่อยสลายได้ไว้ ส่วนงบประมาณที่กลุ่มได้รับ จะนำไปซื้อ ไร่ข้าว และ กากน้ำตาล เพื่อใช้เป็นส่วนผสมในการทำปุ๋ยอินทรีย์ ต่อจากนั้นสมาชิกจะนัดหมาย วัน เวลา กันเพื่อไปช่วยกันทำปุ๋ยอินทรีย์ และ น้ำหมักชีวภาพ ให้แก่สมาชิกแต่ละครัวเรือน ที่แปลงเกษตรของสมาชิก หมุนเวียนกันไปจนครบทุกครัวเรือน ซึ่งในการทำแต่ละครั้ง จะฝึกทำปุ๋ยอินทรีย์ 3 ชนิด คือ ปุ๋ยชีวภาพ ปุ๋ยโบกาชี และ น้ำหมักชีวภาพ ผลของกิจกรรมนี้ทำให้เกษตรกรสามารถผลิตปุ๋ยอินทรีย์ได้ครัวเรือนละ 3-5 ตัน ปุ๋ยโบกาชี 20-30 กระสอบ และได้น้ำหมักชีวภาพ ครั้งละ 2-3 ถัง (200 ลิตร/ถัง)

3.3 กลุ่มเกษตรผสมผสาน

การรวมตัวจัดตั้งกลุ่มเกษตรผสมผสาน เกิดขึ้นหลังจากเทศบาลตำบลนาควน นำเกษตรกรเข้ารับการอบรมที่ศูนย์โอได๋น้อย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ เมื่อปี พ.ศ. 2550 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ร่วมกันในการทำการเกษตรผสมผสานหรือเกษตรทฤษฎีใหม่ ตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง หลังจากมีการจัดตั้งศูนย์บ่มเพาะเกษตรกรรุ่นใหม่ขึ้น สมาชิกกลุ่มจึงได้ขับเคลื่อนการทำงานของเครือข่ายผ่านการทำกิจกรรมร่วมกัน ซึ่งเกษตรกรได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้เทคนิควิธีการ ปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ เพื่อทำอยู่ ทำกิน ผลที่เกิดขึ้น คือมีอาหารบริโภคเพียงพอ ผลผลิตที่เหลือนำไปขาย เป็นรายได้เข้าครอบครัว

ซึ่งผลจากการทำการเกษตรผสมผสานของสมาชิกเครือข่าย ทำให้สามารถสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารให้แก่ครัวเรือนเกษตรกร และมีรายได้จากการขายผลผลิตเฉลี่ย วันละ 300-500 บาท สมาชิกกลุ่มมีโอกาสได้พบปะกันอย่างต่อเนื่องได้ปรึกษาหารือและช่วยเหลือกัน ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่สนิทแนบแน่นเป็นเครือข่ายที่เข้มแข็ง

อภิปรายผล

1. จุดเปลี่ยนผ่านที่สำคัญจากความเป็นเกษตรกรรุ่นเก่าสู่ความเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่

ข้อค้นพบในการศึกษาสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงของสังคมภาคเกษตรตำบลนาคุณ ตั้งแต่การทำเกษตรยุคดั้งเดิม เกษตรยุคทุนนิยมหรือเกษตรเชิงพาณิชย์ และ ยุคเกษตรทฤษฎีใหม่ พบว่า สังคมภาคเกษตรมีการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ซึ่งเกษตรกร มีการปรับตัวเพื่อให้อยู่รอด และสอดคล้องกับสถานการณ์และสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนไป สังคมเกษตรภาคครัวเรือนขาดคนรับช่วงต่อในการทำอาชีพเกษตรกรรมต่อจากรุ่นพ่อแม่ แรงงานภาคเกษตรส่วนใหญ่เป็นกลุ่มผู้สูงอายุ หรือกลุ่มที่กำลังจะเข้าสู่วัยผู้สูงอายุ เกิดปัญหาขาดแคลนแรงงานภาคเกษตร ต้นทุนในการประกอบอาชีพสูงขึ้น จุดเปลี่ยนผ่านสำคัญที่ค้นพบ มีประเด็นหลักอยู่ 3 ประเด็น คือ 1) หนี้ภาคครัวเรือนของเกษตรกร 2) การใช้เครื่องจักรกลและเทคโนโลยีในการทำเกษตร และ 3) ค่านิยมและวิถีในการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนไป สังคมภาคเกษตรตกอยู่ในสภาพที่อ่อนแอและเปราะบาง หากไม่มีการแก้ไขปัญหาเหล่านี้จะส่งผลกระทบต่อความมั่นคงและอยู่รอดของสังคมโดยรวม ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของ วัชรพงศ์ ศรีสำราญ (2556) พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจสังคม ส่งผลกระทบต่อความอยู่รอดของครัวเรือนเกษตรกร และทรงรัตน์ ศรีสารคาม (2556) พบว่า เมื่อสังคมมีการพัฒนาเจริญขึ้น ทำให้คนในชุมชนยึดเงินเป็นตัวตั้ง ค่านิยม และวิถีชีวิตของผู้คนเปลี่ยนไปสู่สภาพสังคมที่ต้องต่อสู้ดิ้นรน แข่งขัน แข่งขัน ส่งผลต่อสุขภาพของคนในชุมชน ทำให้เกิดชุมชนอ่อนแอ สังคมมีปัญหา

เมื่อพิจารณาความสอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาประเทศ ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 พบว่า การนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงไปสู่การปฏิบัติภายใต้สถานการณ์การเปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อทิศทางการพัฒนาประเทศ ในระยะแผนพัฒนาฉบับที่ 11 สะท้อนให้เห็นว่าประเทศไทยยังต้องเผชิญกระแสการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอกประเทศที่ผันผวน ซับซ้อน และคาดการณ์ผลกระทบได้ยาก แม้ว่าในภาพรวมสังคมไทยมีภูมิคุ้มกันมากขึ้นในระดับหนึ่ง และมีภูมิคุ้มกันที่แข็งแกร่งแตกต่างกันไป

ทั้งในระดับปัจเจก ครอบครัว ชุมชน และสังคม แต่ก็ยังไม่เพียงพอต่อการรองรับสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงในสังคมในอนาคตได้อย่างมีประสิทธิภาพ ส่งผลให้ประเทศต้องเผชิญกับความเสี่ยงหลายมิติ โดยเฉพาะความเสี่ยงจากการบริหารงานภาครัฐที่อ่อนแอ โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่ไม่สามารถรองรับการเติบโตอย่างยั่งยืน ทั้งยังมีความเสี่ยงจากความเสี่ยงของค่านิยมที่ดิ่งงามของสังคมไทย ความเสื่อมโทรมของฐานทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อม รวมทั้งความเสี่ยงด้านความมั่นคงของประเทศ และจากโครงสร้างประชากรที่มีวัยผู้สูงอายุเพิ่มขึ้น ขณะที่ประชากรวัยเด็กและวัยแรงงานลดลงอย่างต่อเนื่อง ผลกระทบจากการที่ประเทศเข้าสู่สังคมผู้สูงอายุทำให้เกษตรกรที่มีอายุ 50 ปีขึ้นไปมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น ประกอบกับคนหนุ่มสาวไม่สนใจทำการเกษตร โดยในช่วงปี 2541-2550 จำนวนแรงงานภาคเกษตรลดลงร้อยละ 1.9 ต่อปี ส่งผลต่อการขาดแคลนแรงงานภาคเกษตรและศักยภาพภาคเกษตรในอนาคต จึงจำเป็นต้องนำภูมิคุ้มกันที่มีอยู่ พร้อมทั้งสร้างภูมิคุ้มกันในประเทศให้เข้มแข็งขึ้นภายใต้หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง โดยบ่มเพาะให้เกิดเกษตรกรรุ่นใหม่เพื่อรับช่วงการทำอาชีพเกษตรต่อจากรุ่นพ่อแม่ และเสริมสร้างทุนที่มีอยู่ของประเทศให้เข้มแข็ง ทั้งทุนทางสังคม ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม รวมทั้งใช้ประโยชน์อย่างมีประสิทธิภาพและเป็นธรรม เพื่อเตรียมพร้อมให้ประเทศสามารถปรับตัวรองรับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงในอนาคตได้อย่างยั่งยืน

2. คุณลักษณะของเกษตรกรรุ่นใหม่

ข้อค้นพบจากการร่วมสังเคราะห์คุณลักษณะของความเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่ ผ่านหลักธรรม สัปปริสธรรม 7 หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และ ฐานคิดงานวิจัย คือ ปรับเปลี่ยน เรียนรู้ เป็นอยู่แบบพอเพียง ทำให้สามารถกำหนดคุณลักษณะของคนที่เป็เกษตรกรรุ่นใหม่ได้ 7 ประการ คือ 1) มีทักษะในการคิดวิเคราะห์สถานการณ์ 2) สามารถนำประสบการณ์ที่ได้รับไปปรับประยุกต์ใช้ในงานเกษตรได้อย่างเหมาะสม 3) รู้และเข้าใจปัญหาและศักยภาพของตนเองอย่างถ่องแท้ 4) ดำรงชีวิตอยู่บนฐานของความพอดี 5) มีวินัยเกษตรกร 6) มีสภาวะจิตเกษตรกร 7) ดำรงอาชีพเกษตรกรอยู่อย่างมีเกียรติและศักดิ์ศรี สอดคล้องกับข้อสรุปของอดิศักดิ์ ช่วงแย้ม ผู้อำนวยการศูนย์เรียนรู้พัฒนาที่ดินตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ตำบลบางนาลี่ อำเภอมะนัง จังหวัดสมุทรสงคราม ได้กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับเศรษฐกิจพอเพียงที่ตนใช้ในการดำรงชีวิตจนทำให้หลุดพ้นจากปัญหาความยากจน ว่ามีอยู่ 7 ประการ คือ 1) พออยู่ พอกิน ไม่โลภ รู้จักประหยัด 2) ลดรายจ่ายให้ครัวเรือน 3) รู้จักประพฤติดีช่วยเหลือสังคม 4) ไม่เบียดเบียนคนอื่น 5) ไม่ฟุ้งเฟ้อและรู้จักอดออม 6) ไม่ประมาทและมี

เหตุผล 7) มีความซื่อสัตย์ สุจริต รักษาผลประโยชน์ของส่วนรวมและสอดคล้องกับผลการศึกษาของ ภัทรดิษฐ์ นุตธรรมนิตย์ (2553) ที่พบว่า ปัจจัยที่สนับสนุนในการดำเนินตามแนวคิดทฤษฎีใหม่ที่เหมาะสมกับภูมิสังคม ประกอบด้วย 1) การถือครองและสิทธิในที่ดินทำกิน 2) การเข้าถึงแหล่งน้ำที่ดี 3) เข้าใจหลักการดำเนินชีวิต เป้าหมายในการดำเนินชีวิต มีการปรับประยุกต์ใช้ให้สอดคล้องในการดำเนินชีวิต 4) ความเชื่อมั่นต่ออาชีพพื้นฐาน 5) การปรับใช้เทคโนโลยี เครื่องมือเครื่องจักร และอุปกรณ์ทันสมัยในการทำเกษตรทำให้เกิดภูมิคุ้มกันที่ดีสามารถรองรับการเปลี่ยนแปลงทั้งภายในและภายนอก ซึ่งเป็นหลักในการดำเนินชีวิตตามแนวทางหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และผลการศึกษาของ สมนึก ปัญญาสิงห์ และคณะ (2557) พบว่า ในอดีตเกษตรกรในภาคอีสานเป็นเกษตรกรรายย่อยและทำการเกษตรเชิงเดี่ยว และหลังจากทำการเกษตรแล้วมีหนี้สินจำนวนมาก บางครอบครัวจึงหันไปประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไปในต่างจังหวัด และต่อมาครอบครัวเกษตรกรตัวอย่างมีโอกาสได้เข้าร่วมอบรมด้านการเกษตรร่วมกับเครือข่ายปราชญ์เกษตรกรชาวบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เกษตรกรได้รับการฝึกอบรมแนวคิดและแนวปฏิบัติจากปราชญ์เกษตรกรชาวบ้าน ซึ่งเข้าใจง่ายมองเห็นผลได้จริง ประกอบกับประทับใจ กินใจกับคำคมพอเพียงของปราชญ์เกษตรกรชาวบ้าน จึงเริ่มให้ความสนใจเปลี่ยนแปลง หักเหชีวิต ตัดสินใจทำการเกษตรผสมผสาน เกษตรทฤษฎีใหม่ เกษตรพอเพียง รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำรงชีวิตและการจัดการพื้นที่การเกษตรที่สอดคล้องกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้สามารถลดหนี้สิน มีคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น มีความสุขในครอบครัวมากขึ้น โดยเฉพาะทางด้านจิตใจและสุขภาพ ทางด้านการพัฒนาสามารถพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองได้มากขึ้นเช่นกัน การจัดการชีวิตและครอบครัวของเกษตรกรที่สอดคล้องกับปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง ทำให้ค้นพบตัวแบบหรือแบบอย่างการจัดการการพัฒนาของเกษตรกร (ตัวแบบของคน) และการจัดการพื้นที่การเกษตร (ตัวแบบของงาน) ของครอบครัวเกษตรกรทั้ง 10 ครอบครัว ซึ่งนำไปสู่ความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวเกษตรกร ตามตัวชี้วัดของนายคำเดื่อง ภาษี ปราชญ์เกษตรกรชาวบ้าน ได้แก่ หนี้สินลดลง ไม่มีหนี้สิน เกษตรกรทำงานเบา ลง ดินดีขึ้น เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ ที่ธรรมชาติและระบบนิเวศน์เป็นตัวช่วย มีหลักประกันชีวิตและสวัสดิการของตนเองและครอบครัว มีผู้รับช่วงงานคือ ทายาทเพื่อให้เกิดความยั่งยืน และเป็นที่ศรัทธา ลูกหลานกราบไหว้ ระลึกถึงบุญคุณก่อเกิดความกตัญญูต่อพ่อแม่และแผ่นดิน

เมื่อพิจารณายุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 ยุทธศาสตร์ที่ 3 การสร้างความเข้มแข็งภาคเกษตร ความมั่นคงของอาหาร และพลังงาน จะพบว่ามีความสอดคล้องกับทิศทางของประเทศที่ต้องการพัฒนาเพื่อสร้างความมั่นคงด้านอาชีพและรายได้ให้แก่เกษตรกร มุ่งพัฒนาระบบการสร้างหลักประกันรายได้ของเกษตรกรให้มีความมั่นคง ยกระดับคุณภาพชีวิตความเป็นอยู่ของเกษตรกร และสร้างแรงจูงใจให้เยาวชน เกษตรกรรุ่นใหม่ และแรงงานที่มีคุณภาพเข้าสู่อาชีพเกษตรกรรม พัฒนาสถาบันเกษตรกรและวิสาหกิจชุมชนให้เป็นกลไกสนับสนุนการพึ่งพาตนเองของเกษตรกร เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับเกษตรกร

3. รูปแบบการสร้างเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือน

ข้อค้นพบในการพัฒนารูปแบบการสร้างเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือน ได้รูปแบบคือ 1) กระบวนการปรับเปลี่ยนทางความคิด 2) การวางแผนและลงมือทำเกษตรทฤษฎีใหม่โดยยึดหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง 3) สร้างการเรียนรู้ร่วมกันโดยทำกิจกรรมกลุ่มอาชีพ 3 กลุ่ม ประกอบด้วย 1) กลุ่มเลี้ยงโคเนื้อ-โคขุน 2) กลุ่มปฎิอินทรีย์ชีวภาพ และ 3) กลุ่มเกษตรผสมผสาน โดยการเลี้ยงโคเนื้อ-โคขุน กลุ่มได้เรียนรู้ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับการเลี้ยงโค เช่น การคัดเลือกสายพันธุ์ การให้อาหาร การจัดการฟาร์มให้เป็นฟาร์มมาตรฐาน และได้เรียนรู้วิธีการทำหมักหมกยีสต์เพื่อนำมาเลี้ยงโค แทนอาหารสำเร็จรูปที่มีจำหน่ายในท้องตลาด ทำให้เกษตรกรสามารถลดต้นทุนการผลิตได้ เพราะหมักหมกยีสต์ทำให้โคมีอัตราการเจริญเติบโตที่ดีกว่าเดิม สามารถขายได้ราคาสูง มีกำไรเพิ่มขึ้น

การทำปฎิอินทรีย์และน้ำหมักชีวภาพเพื่อทดแทนการใช้ปุ๋ยและสารเคมี เกษตรกรรวมกันทำปุ๋ยใช้เอง โดยการนำเศษวัสดุเหลือใช้ เช่น ฟางข้าว ใบไม้ เศษหญ้า เศษอาหาร มาเป็นวัสดุตั้งต้นในการผลิตปุ๋ยอินทรีย์ ทำให้สามารถลดต้นทุนในการซื้อปุ๋ยลงได้ และเกษตรกรเกิดความมั่นใจในความปลอดภัยต่อสุขภาพอนามัยของตนที่บริโภคอาหารที่ผลิตผ่านการทำเกษตรอินทรีย์

การรวมกลุ่มเกษตรผสมผสาน สมาชิกกลุ่มเครือข่ายเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้เทคนิควิธีการในการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ให้ได้ผลผลิตดี แก้ปัญหา โรคพืช โรคสัตว์ที่จะมาทำลายผลผลิต เกษตรกรได้รับชุดความรู้ใหม่ ทดแทนชุดความรู้เดิมที่ใช้ไม่ได้ผลแล้ว ในสภาพแวดล้อมใหม่ที่เปลี่ยนไป เช่น เทคนิคการปลูกมะละกอ การปลูกผักหวานป่า การเลี้ยงไก่บ้าน การปลูกไผ่ ซึ่งการทำกิจกรรมร่วมกันของสมาชิกในกลุ่มเครือข่ายเกษตรกร ส่งผลให้เกิดการพึ่งพาตนเอง และพึ่งพากันเอง เกิดความเชื่อมั่น และสามารถทำเกษตรผสมผสานได้ผลดี

ขึ้น เกิดความมั่นคงด้านอาหารและ รายได้ของครัวเรือน คนในครัวเรือนได้อยู่ร่วมกัน เกิดครอบครัวอบอุ่น ชุมชนเข้มแข็ง สังคมสงบสุข

กระบวนการพัฒนารูปแบบการสร้างเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือนตำบลนาคูนที่ขับเคลื่อนการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการทำกิจกรรมกลุ่มอาชีพทั้ง 3 กลุ่ม เมื่อประมวลภาพของกระบวนการที่เกิดขึ้นแล้วมีลักษณะเป็นไปตามคุณลักษณะของเครือข่ายที่ดี ที่ Boussevain (อ้างถึงใน ชาติชาย ณ เชียงใหม่. 2533) ได้ศึกษาและสรุปไว้ว่า คุณลักษณะของเครือข่ายที่ดีจะต้องประกอบไปด้วย มีการทำงานแบบดาวกระจายไม่รวมศูนย์ ตัวศูนย์กลางคือผู้ประสานงาน สมาชิกมีความเท่าเทียมกัน มีความไว้วางใจกัน มีการ สื่อสารหลายทาง มีกิจกรรมร่วมกันที่ต่อเนื่องเป็นผลประโยชน์ โดยได้รับความร่วมมือจากสมาชิก มีการประสานทั้งแนวนอนและแนวตั้ง และมีแกนกลางที่มีประสิทธิภาพ

เมื่อพิจารณาความสอดคล้องตามแนวทางการพัฒนาประเทศตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 พบว่า ข้อค้นพบจากการวิจัยครั้งนี้สอดคล้องกับยุทธศาสตร์ความเข้มแข็งภาคเกษตร ความมั่นคงทางอาหารและพลังงาน โดยสร้างความมั่นคงทางด้านอาหารและพัฒนาพลังงานชีวภาพในระดับครัวเรือนและชุมชน โดยสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกต้นไม้และปลูกป่าโดยชุมชนและเพื่อชุมชนเพิ่มขึ้น ส่งเสริมให้มีองค์ความรู้และพัฒนาด้านอาหาร ศึกษาทุกรูปแบบอย่างต่อเนื่องทั่วถึง สนับสนุนการสร้างเครือข่ายการผลิตและการบริโภคที่เกื้อกูลในระดับชุมชนที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงกัน รวมทั้งส่งเสริมและพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่เป็นเครื่องมือในการสร้างความเข้มแข็งด้านอาหารให้กับเกษตรกรและชุมชนอย่างเป็นระบบรวมถึงการปรับระบบบริหารจัดการภาครัฐเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงด้านอาหารตั้งแต่การผลิต การตลาด ไปจนถึงการบริโภค ซึ่งกิจกรรมที่สร้างเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือนนอกจากเป็นการพัฒนาศักยภาพของเกษตรกรในภาคครัวเรือนแล้ว ยังเป็นการสร้างเข้มแข็งให้แก่ชุมชนท้องถิ่นของสังคมเกษตรกรรม ที่สำคัญคือ เป็นการสืบทอดอาชีพเกษตรกรรมให้ดำรงอยู่คู่สังคม เป็นผู้ผลิตอาหารและปัจจัยสี่ที่ใช้ในการดำรงชีวิตให้กับคนในสังคม โดยเน้นการเรียนรู้ร่วมกัน เรียนรู้จากการลงมือทำ แลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ระหว่างสมาชิกในกลุ่มโดยการนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาปรับประยุกต์ใช้ร่วมกับ หลักสัจปฐิธรรม 7 อันจะส่งผลให้เกษตรกร เป็นคนดี เป็นคนที่มีความสุข ดำรงตนอยู่อย่างมีเกียรติและศักดิ์ศรี

ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากการวิจัยครั้งนี้มีองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการ คือ 1) หลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง 2) หลักสัจปฐิธรรม 7 และ 3) ฐานคิดการวิจัยคือ “ปรับเปลี่ยน เรียนรู้ เป็นอยู่แบบพอเพียง” ซึ่งได้ค้นพบประเด็นสำคัญที่เป็นจุดเปลี่ยนผ่านจากการเป็นเกษตรกรรุ่นเก่าไปสู่การเป็นเกษตรกรรุ่นใหม่ 3 ประเด็น คือ 1) ปัญหาหนี้ภาคครัวเรือนของเกษตรกร 2) การนำเครื่องจักรกลและเทคโนโลยีเข้ามาใช้ในการทำการเกษตร และ 3) ค่านิยมและวิถีการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อม และได้นำมากำหนดคุณลักษณะของเกษตรกรรุ่นใหม่ ได้ 7 ประการ คือ 1) มีทักษะในการคิดและวิเคราะห์สถานการณ์ (คิดเป็น) 2) สามารถนำประสบการณ์ที่ได้ไปปรับประยุกต์ใช้ในการทำการเกษตรได้อย่างเหมาะสม (ทำเป็น) 3) ใฝ่หาความรู้ เข้าใจปัญหาและศักยภาพของตนเองอย่างถ่องแท้ (รู้ตนเอง) 4) ดำรงชีวิตอยู่บนพื้นฐานของความพอดี (ใช้ชีวิตพอดี) 5) มีระเบียบวินัยเกษตรกร (มีวินัย) 6) สภาวะจิตเกษตรกร (เห็นคุณค่าของตนเองและสิ่งรอบข้าง) และ 7) ดำรงอาชีพเกษตรกรอย่างมีเกียรติและศักดิ์ศรี (อยู่อย่างมีศักดิ์ศรี) เมื่อขับเคลื่อนกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันจนครบระยะเวลาหนึ่งปี พบว่าจากครัวเรือนที่เข้าร่วมกิจกรรมของการวิจัยทั้ง 3 ระยะจำนวน 9 ครัวเรือน มีครัวเรือนที่มีคุณลักษณะครบทั้ง 7 ประการ จำนวน 6 ครัวเรือน สมาชิกครัวเรือนเกษตรกรมีลักษณะความสัมพันธ์อยู่ร่วมกันเป็นเครือข่าย หากชุมชนหรือท้องถิ่นอื่นจะนำผลการวิจัยครั้งนี้ ไปใช้ควรต้องคำนึงถึงประเด็นที่สำคัญ ดังนี้

1. ข้อเสนอแนะเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้

ผลจากการวิจัยครั้งนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ได้ สำหรับหน่วยงานหรือชุมชนท้องถิ่นที่ต้องการพัฒนาเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้เกษตรกรในระดับครัวเรือน โดยการนำรูปแบบการสร้างเครือข่ายที่ได้จากการวิจัยไปปรับใช้ ควรดำเนินการตามแนวทาง ดังนี้

1. สร้างกระบวนการปรับเปลี่ยนความคิด โดยจัดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันให้เกษตรกรได้ทบทวนตนเอง วิเคราะห์สถานการณ์ กำหนดเป้าหมาย และวางแผนชีวิตใหม่ในการทำอาชีพเกษตรกรรม เพื่อให้เกษตรกรสามารถอยู่ได้ อยู่รอด และอยู่ดี ตามสภาพภูมิสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ให้เกษตรกรเกิดการปรับเปลี่ยนทั้งในด้านความคิด และ แบบแผนในการดำเนินชีวิต มุ่งการพึ่งตนเอง และพึ่งพากันเองของคนในชุมชนท้องถิ่น

2. จัดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน โดยการสนับสนุนให้เกษตรกรได้พัฒนาความรู้ และทักษะในการประกอบอาชีพ จากการลงมือทำกิจกรรมกลุ่มอาชีพด้านเกษตรกรรม

ตามที่เกษตรกรสนใจ หรือพัฒนากลุ่มอาชีพเดิมที่มีอยู่แล้วในชุมชน ในขั้นตอนนี้ จะทำให้เกษตรกรได้เรียนรู้เทคนิค วิธีการ ใหม่ ๆ ที่จะใช้ในการทำการเกษตร ทั้งการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ การบริหารจัดการดินและน้ำ ตามแนวทางเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งการร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างเกษตรกรจะทำให้เกิดการพัฒนาดำเนินการได้ชุดความรู้ใหม่ เพื่อทำการเกษตรให้ได้ผลผลิตดี รวมทั้ง จะทำให้เกิดการนำชุดความรู้เก่าที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นมาปรับประยุกต์ใช้ในสถานการณ์ปัจจุบันได้อย่างเหมาะสม การพัฒนารูปแบบการสร้างเครือข่ายโดยจัดกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ผ่านการทำกิจกรรมกลุ่มอาชีพนี้ จะทำให้เกษตรกรได้มีโอกาสพบปะกันอย่างต่อเนื่อง เกิดความสนิทสนมคุ้นเคยกัน ได้ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เกิดเป็นระบบความสัมพันธ์ในรูปของเครือข่ายเกษตรกรภาคครัวเรือน

และหากจะนำผลการวิจัยครั้งนี้ไปประยุกต์ใช้ให้ได้ผล ควรคำนึงถึงความแตกต่างในด้าน บริบทสังคม วัฒนธรรม และประเพณีท้องถิ่น ที่อาจมีความแตกต่างกัน ไปบ้างตามสภาพของแต่ละพื้นที่ และการนำหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง และ หลักพุทธธรรมไปปรับประยุกต์ใช้นั้นควรคำนึงถึงฐานต้นทุนเดิมทางสังคมที่มีอยู่ และสถานการณ์ที่เป็นจริงในปัจจุบัน ทั้งนี้เพื่อให้สามารถปรับประยุกต์ใช้รูปแบบที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ไปใช้ได้อย่างเหมาะสมต่อไป

2. ข้อเสนอแนะเพื่อการนำผลการวิจัยไปใช้ในการวิจัยครั้งต่อไป

2.1 หากมีงานวิจัยที่จะนำผลจากการวิจัยครั้งนี้ไปพัฒนาต่อไป นั้นผู้วิจัยเห็นว่าควรวิจัยในประเด็นการพัฒนารูปแบบการสร้างเกษตรกรรุ่นใหม่ที่เป็นยุวเกษตรกรในกลุ่มบุคคลที่มีอายุต่ำกว่า 25 ปี ทั้งนี้เพื่อหารูปแบบที่เหมาะสมในการสร้างแรงจูงใจให้คนอยากเข้ามาทำอาชีพเกษตรกรรมให้มากขึ้น และจะเป็นการเสริมสร้างให้เกิดการพัฒนานวัตกรรมใหม่ ๆ ในการประกอบอาชีพการเกษตรให้เพิ่มขึ้น

2.2 ควรมีการวิจัยเปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างการใช้หลักปรัชญาธรรม 7 กับหลักธรรมอื่น ๆ ที่ผู้วิจัยสนใจ เพื่อเปรียบเทียบผลที่เกิดขึ้นว่าจะมีความเหมือนหรือความแตกต่างจากการวิจัยในครั้งนี้อย่างไรบ้าง ทั้งนี้เพื่อเป็นประโยชน์และทางเลือกสำหรับผู้ที่สนใจที่จะนำผลการวิจัยไปปรับประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับสภาพที่เป็นจริงของแต่ละพื้นที่ต่อไป